श्री कृष्णाय नमः ।

गोपीजन वल्लभाय नमः

પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું?

લેખક અને પ્રકાશક

જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ.

એમ. એ.

સંવત ૧૯૮૦ પ્રત ૧૦૦૦

મુલ્ય ૦-૨-૦. પોસ્ટેજ

સાંકળીયું.

૧ પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું? ... ...

૨ ,, ,, ...

૩ પુષ્ટિમાર્ગનાં દશ મર્મો... ... ...

૪ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તની રીતિ ... ...

૫ શ્રી હરિરાયજી કૃત પુષ્ટિમાર્ગ લક્ષણું ... ...

૬ ચતુઃશ્લોકી ... ...

૭ નવ રત્નો ... ..

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ. એમ. એ.

માંડવીની પોળમાં શેઠની પોળ—પીંપળાવાળો ખાંચો, અમદાવાદ

લલ્લુભાઇ છગનલાલ દેસાઇ.

રીચીરોડ બાલાહનુમાન પાસે—અમદાવાદ.

વસંત મુદ્રણાલયમાં ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલ મહેતાએ છાપ્યું.

ઘીકાંટા રોડ પોલીસચોકીની સામે—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

હાલમાં જૂદી જૂદી દિશામાંથી સંપ્રદાયના વિદ્વાનો તથા શાસ્ત્રીઓ દ્વારા માર્ગીય ગ્રંથોનું મુદ્રણ થયું છે અને થાય છે. વળી અત્યારે "વૈષ્ણવધર્મપતાકા" "પુષ્ટિસુધા" "વૈષ્ણવવૈભવ" "પુષ્ટિભક્તિસુધા" ઈત્યાદિ માસિકો પણ સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરી રહ્યાં છે. વેણુનાદ માસિક પણ ઉચ્ચકોટિના વિદ્વાનોને જ્ઞાનની સામગ્રી આપતું હતું. વળી રા. તેલીવાલા તરફથી પણ સંસ્કૃત ગ્રંથોના મુદ્રણ માટે ભગિરથ પ્રયત્નો થયા છે. આ રીતે વિવિધ પ્રયત્નોના બળે કરી સંપ્રદાયની લુપ્તપ્રાય વિદ્યામાં નવજીવનનો સંચાર થતો જણાયો છે, છતાં પણ મને મારા અનુભવથી જણાયું છે કે જ્યાં સુધી વિદ્વાનો માત્ર પોતાની વિદ્વતા જણાવવાની ખાતર જ જો કોઈ પણ ગ્રંથ લખશે, અગર ફક્ત સંસ્કૃત ગ્રંથનું મુદ્રણ અગર તેનું ભાષાન્તર કરીનેજ બેસી રહેશે, તો તેથી તેમના પ્રયત્નની સાર્થકતા થવી અશક્ય છે. અત્યાર સુધી જે જે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમનો વૈષ્ણવસમાજ તરફથી યોગ્ય સત્કાર થયો હોય એમ મને મારા અનુભવથી જણાતું નથી. તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે અત્યારની જનતા પાસે એ સિદ્ધાન્તોને જે રીતે મૂકવા જોઇએ તે પ્રમાણે મૂકવામાં આવ્યા નથી, માટે

જ આ નવીન દિશામાં મેં સાહસ આરંભ્યું છે. રા. વસન્તરામ શાસ્ત્રી તથા અન્ય વિદ્વાનોની સાથે ચર્ચા કર્યા પછી મેં નિશ્ચય કર્યો કે "સસ્તાસાહિત્ય કાર્યાલયની માફક જો સરળ ભાષામાં અને સસ્તી કિંમતે ગ્રંથો છપાવવામાં આવે તો જરૂર વૈષ્ણવો તરફથી તેનો સત્કાર થશે. માટે પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત પ્રચાર ગ્રન્થમાળા" તરફથી આ પ્રથમ ગ્રંથ છપાય છે. જો લેખકના આ પ્રયત્નને વૈષ્ણવો સહૃદયતાથી સત્કાર આપશે, તો અનેક ન્હાના મોટા ગ્રંથો વૈષ્ણવોના કરકમળમાં મૂકવાની ઉમેદ એ રાખે છે. દરેક ગ્રંથની કિંમત સસ્તામાં સસ્તી રાખવામાં આવશે. લેખક આ ગ્રન્થમાળા દ્વારા સામાન્ય યુવકોને અથવા મનુષ્યોને પુષ્ટિમાર્ગનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવવા ઈચ્છે છે. લેખકની આર્થિક સ્થિતિ એટલી બધી સારી નથી કે જેથી તે દરેક ગ્રંથો પોતાના પૈસાથી છપાવી શકે. એથી એ આશા રાખે છે કે જો કોઈ ભાવિક વૈષ્ણવ ગૃહસ્થો રૂ. ૨૫, ૫૦) અગર ૧૦૦) જેવી ન્હાની ન્હાની રકમો અમુક ગ્રંથ સ્મારક તરીકે પ્રકટ કરવાની શરતે આપશે તો તે ખુશીથી સ્વીકારવામાં આવશે. લેખકને આમાંથી અર્થપ્રાપ્તિ કરવાની નથી. ગ્રંથના વેચાણની કિંમતમાંથી બીજા ગ્રંથો છપાવવામાં આવશે આશા છે કે વૈષ્ણવબન્ધુઓ આ પ્રયત્નને અભિનન્દશે.

લી.
ભગવદીય
જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ
એમ. એ. ના જયશ્રીકૃષ્ણ.

અમદાવાદ
વસંતપંચમી સં. ૧૯૮૦

પ્રથમજ પ્રણમું શ્રીગુરૂપાયજી, વ્હાલે વંદુ શ્રીવ્રજરાયજી;
અષ્ટસખા વંદુ હરિરૂપજી, રસિક શિરોમણિ કવિકુલ ભૂપજી.

પરિચ્છેદ. ૧

પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું ?

કોલેજમાં ઉન્હાળાની વેકેશન (રજાઓ) હોવાથી કૃષ્ણદાસ પોતાને વતન આવ્યો હતો. કૃષ્ણદાસ·અમદાવાદની ગૂજરાત કોલેજમાં જુનીઅર બી. એ. વર્ગમાં અભ્યાસ કરતો હતો. તેણે પોતાના ઐચ્છિક વિષયમાં ભાષા અને સાહિત્ય લીધાં હતાં, તેમાં ખાસ કરીને સંસ્કૃત ભાષા પ્રતિ એને ઘણોજ પક્ષપાત હતો. એ પોતે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં જન્મેલો હોવાથી તેનામાં એના માતાપિતા તરફથી ધાર્મિક સંસ્કારોની છાપ સારી પડી હતી. ઘર આગળ માતાપિતા હમેશાં શ્રી ઠાકોરજીની સેવા ભાવપૂર્વક કરતા હતા. એ હમેશાં જ્યાં સુધી વતનમાં ઘર આગળ રહેતો ત્યાં સુધીતો કેટલીક વખત શ્રી ઠાકોરજીનો ભોગ ધરાવવાનો હોય ત્યારે પોતે કીર્તન કરવા પણ બેસતો. તેનો કંઠ ઘણોજ મધુર હતો. બપોરના સમયે ગામમાં મંદિરમાં દર્શન કરવાને માટે

પણ હર હમેશ જતો હતો. કોલેજમાં જ્યારે રહેતો ત્યારે જો કે તેનો મુકામ હોસ્ટેલમાં (છાત્રાલયમાં) હતો છતાં પણ દરરોજ શ્રીનટવરલાલ શ્યામલાલની એકાદ વખત પણ ઝાંખી કરવી એવો એણે નિયમ રાખેલો હતો. એનામાં વિદ્યાનો અનુરાગ છતાં પણ હૃદય હમેશાં શુદ્ધ ભાવથીજ ઉભરાયલું હતું. નિરભિમાનિતા એ એના જીવનનું લક્ષ્ય બિન્દુ હતુ. દરરોજ સ્હાંજે તેના ઘર પાસે વૃદ્ધ વૈષ્ણવો બેસીને ભગવદ્વાર્તા કરતા તેમાં પણ તે કવચિત્ ભાગ લેતો અને જે વિષય ત્યાં ચર્ચાતો તે એક ચિતથી શ્રવણ કરતો હતો. આથી તેનું ચિત્ત હર હમેશ નિર્મળ થતું ગયું, અને ભગવદ્ભાવના અંકુરો દિન પ્રતિદન વૃદ્ધિ પામતા ગયા. આમ છતાં પણ કોલેજના વાતાવરણને લીધે તથા તર્કવિદ્યાના અભ્યાસના પ્રતાપે તેના હૃદયમાં રહેલા શ્રદ્ધાના બીજને નિર્મૂળ કરવાને બુદ્ધિ ગુપ્ત પ્રયત્ન કરતી હતી, પણ જ્યારે જ્યારે પોતાની જન્મ ભૂમિમાં આવતો, અને પિતામાતાને સેવા પરાયણ થયેલાં જોતો તથા ભગવદ્રસમાં નિમગ્ન બનેલી ભગવદીયોની મંડળીનાં દર્શન કરતો ત્યારે ત્યારે તે શ્રદ્ધાના બીજને ભાવનું સિંચન મળતું અને પુનઃજાગ્રત્ થતી. પોતે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિ સંપ્રદાય માં છે એ સારી પેઠે જાણતો હતો, પણ આ સંપ્રદાય શા માટે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે તેથા તેમાં જ સેવાની વિધિ અમુક પ્રણાલીથી કરવામાં આવે છે તે શા માટે એવી રીતે

કરવામાં આવે છે એ વિષય ઉપર એને ઘણુ પ્રકાશની જરૂર હતી. તેના પિતા સામાન્યતઃ બુદ્ધિશાળી તો હતા, પણ કોલેજમાં તર્કવિદ્યામાં પ્રવીણ નિવડેલા આ પુત્રને શાસ્ત્રીય રીતે આ વિષય ઉપર વિવેચન પૂર્વક પ્રકાશ પાડી શકે તેમ નહોતું. આથી કૃષ્ણદાસ આ વિષયોમાં ઘણી વખત એ ગુંચવાતો. એવામાં થોડા દિવસમાં એના ગામમાં મહારાજશ્રીની પધરામણી થઈ. આ મહારાજશ્રીની સાથે એક સાંપ્રદાયિક બહુશ્રુત શાસ્ત્રી હતા, અને તેમના તરફથી વૈષ્ણવ ધર્મ એ વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપવાને માટે મોટી ગંજાવર જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી. કૃષ્ણદાસને આ બાબતની ખબર પડતાં પોતાના પિતાની સાથે શ્રવણ કરવાને ગયો. તેણે શાસ્ત્રીજી પાસે પોતાની શંકાઓનું નિવારણ કરવાને ઇચ્છયું. પણ તે શંકાઓ જાહેર સભામાં નહિ પૂછતાં એકાન્તમાં પૂછવી એવો નિશ્ચય કર્યો તેથી સભામાં તે કંઇપણ વિષય ઉપર બોલ્યો નહિ. સભામાં ગામના તથા બીજા ઘણા લોકોની મેદની ભરાઇ હતી. વખતસર મહારાજ શ્રી પધાર્યા એકલે “ શ્રી ગોવર્ધન નાથકી જય ” નો ધ્વનિ ઉચ્ચનાદે થયો, અને પછી મહારાજશ્રીએ મંગલાચરણ કર્યું. તે પૂર્ણ થતાં શાસ્ત્રીજીને પોતાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કરવાનું જણાવ્યું એટલે તેમણે પોતાના વિષય ઉપર

નીચે પ્રમાણે ટુંકમાં વ્યાખ્યાન કર્યું "પૂજ્યપાદ શ્રી આચાર્ય વર્ય અને ભાગ્યવાન વૈષ્ણવો ! આજે મહારાજશ્રીની આજ્ઞાથી આપના ગામમાં વૈષ્ણવધર્મનું જાહેર વ્યાખ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. તો તે વિષય ઉપર હવે હું આપનું ધ્યાન ખેંચું છું" આ રીતે પ્રારંભ કરીને પોતાના લંબાણ વ્યાખ્યાનમાં નીચેના સિદ્ધાંતો ચર્ચ્યા. વૈષ્ણવ ધર્મ એટલે વિષ્ણુના ઉપાસકોનો ધર્મ–વિષ્ણુ એટલે અહિંઆં ફક્ત વ્યાપક વિષ્ણુ લેવાના નથી, પણ તે તો સાક્ષાત પરબ્રહ્મ લેવાના છે. બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એ ત્રિમૂર્તિના વિષ્ણુ તો ફક્ત સત્વગુણ પ્રધાન છે, પણ આપણે ગુણાતીત ભગવાનને ભજવાના છે. વેદના પૂર્વકાણ્ડમાં **यज्ञो वै विष्णु** કહ્યા છે અર્થાત ત્યાં ક્રિયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. ઉત્તરકાણ્ડમાં એટલે આરણ્યકો તથા ઉપનિષદ્‌માં તેનો બ્રહ્મ તરીકે અગર આત્મા તરીકે વ્યવહાર કર્યો છે અર્થાત ત્યાં જ્ઞાનશક્તિ વિશિષ્ટ બ્રહ્મની લીલાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતામાં વિશેષ રીતે કર્મ તથા જ્ઞાન એમ ઉભય શક્તિથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન છે. અને શ્રીમદ્‌-ભાગવતમાં તે સમ્યક્ રીતે છે આ સર્વમાં પૂર્ણાનંદ રસેશ બ્રહ્મની તે તે શક્તિઓનું વર્ણન છે પણ બ્રહ્મનું ખરૂં સ્વરૂપ તો તૈત્તિરીયોપનિષદ્‌માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે (**रसो वैसः यं लब्ध्वानन्दी भवति**) રસાત્મક છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતની રાસ

પંચાધ્યાયીમાં પણ શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે એ *વિષ્ણુએજ ગોપીઓની સાથે પોતાની ક્રીડા કરી અને જે કોઇ એ ક્રીડાના વર્ણનનું શ્રવણ કરે છે તેના હૃદયના રોગો પણ દૂર થાય છે અને વળી તેનામાં ભગવાનને માટે રતિ ઉત્પન્ન થાય છે. રસશાસ્ત્રમાં શૃંગારરસના** અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે વિષ્ણુ કહ્યા છે. માટે જે પ્રભુ રસ સ્વરૂપ છે, જે સાક્ષાત્ શુચિ-શૃંગાર રસની દેદીપ્યમાન મૂર્તિ છે, જે આનંદ સ્વરૂપે સાકાર છે, અને જે પ્રાકૃત સ્વરૂપે નિરાકાર છે તેજ વિષ્ણુ છે અને એ વિષ્ણુની જે ભક્તિ ભાવે સેવા કરે છે તે વૈષ્ણવ કહેવાય છે. વૈષ્ણવનો ધર્મ પ્રભુની સેવા કરવાનો છે. આ સેવાના તનુજા, વિત્ત અને માનસિક એમ ત્રણ પ્રકાર છે, છતાં પણ માનસી સેવા ઉત્તમ છે, પણ તે સિદ્ધ બની આવે તેટલા માટે તનુજા અને વિત્તજાનો ત્યાગ કરવો નહિ, પણ તે નિરંતર કરવી. સેવા કરીને ભગવાનની પાસેથી કોઇ પણ ફળ માગવાનું નથી. જેમ કર્મમાર્ગમાં ફળની અપેક્ષા સિવાય કર્મ કરવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ રૂપી ફળ સ્વયં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સેવામાં પણ ફલની

* विक्रीडितं व्रजवधू मिरिय विष्णोः
श्रद्धान्वितोऽनु शृणुयाद थ वर्णयेद्यः ।
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्वपहिनो त्यचिरेरण धीरः ॥

** શ્રીમહાપ્રભુજીનું રચેલું सिद्धान्त मुक्तावली નામનો ગ્રંથ.

આકાંક્ષા રાખવાની નથી. આપણા ધર્મમાં તો સેવાનું ફળ પણ સેવાજ છે. દયારામભાઈએ ગાયું છે કે—

સેવાનું ફળ સેવા થાસે, ઋતુ પ્રમાણે મેવારે
સેવા કરશેને પાખંડ ધરશે તે પત્થર કેમ તરશેરે ?

માટે સેવા એ સાધન રૂપ છે તેમ સાધ્યરૂપ પણ છે. સેવા પણ વૈષ્ણવોએ ઘણીજ સાવધાનતાથી કરવાની છે. શ્રી ઠાકોરજીનું સુખ વિચારીનેજ કરવાની છે. તેમને પણ શીતકાળમાં ઠંડી લાગે છે અને ઉષ્ણકાળમાં ગરમી લાગે છે એવો ભાવ હૃદયમાં રાખીને સેવા કરવી જોઇએ જ્યાં સુધી આ ભાવ ઉદય પામ્યો નથી ત્યાં સુધી શ્રી ઠાકોરજી માટે સ્નેહ થવો જોઇએ તે કદી પણ થતો નથી. ભાવ એ આ ધર્મમાં મુખ્ય વસ્તુ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે આ આત્માની પ્રાપ્તિ પ્રવચનથી, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, તપ ઇત્યાદિ સાધનોથી થતી નથી. પણ ફક્ત જેનું તે આત્મા (ભગવાન) વરણ (અંગીકાર) કરે છે તેનાથીજ તે પ્રાપ્ત થાય છે. પણ શ્રીઠાકોરજીના વરણમાં ખરેખરૂં અંતરંગ સાધન જો હોય તો તે પ્રેમમય ભક્તિજ છે. આ માર્ગમાં વસ્તુતઃ કોઈપણ સાધનો છેજ નહિ જ્ઞાન, તપ, કર્મ ઇત્યાદિ બાહ્ય સાધનો નું બળ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં કોઇપણ રીતે ઉપયોગિ નથી, પણ તેથી પ્રેમમય ભક્તિને પણ સાધનની ગણત્રીમાં કોઇ પણ સ્થાન નથી એવું કદી પણ સમજવું નહિ. ભકિતની પરા-

કાષ્ઠા પ્રેમલક્ષણા ભકિતમાં છે. અરે આ પ્રેમલક્ષણાનું દ્વાર સેવા છે. ખરેખરી પ્રેમલક્ષણા ભકિત તો ગોપીજનોએજ કરી છે માટે ભગવદીયો તેમને "ગોપી પ્રેમકી ધ્વજા" એમ કહે છે માટે વૈષ્ણવધર્મનું પરમ રહસ્ય સેવામાંજ છે, અને તે આચરવામાં વૈષ્ણવોએ યથાશકિત કર્તવ્યપરાયણ થવું જોઈએ" આ રીતે પોતાનું વ્યાખ્યાન કરીને તાળીઓના અવાજ વચ્ચે શાસ્ત્રીજીએ પોતાની બેઠક લીધી. પછી મહા-રાજશ્રીએ પણ પ્રમુખ સ્થાનેથી ટુંક ઉપસંહાર કર્યો અને સભા વિસર્જન થઈ. કૃષ્ણદાસના મનના કેટલાક ગુંચવારા શાન્ત થયા હતા. કેટલીક શંકાઓનું નિવારણ શાસ્ત્રીજીના વ્યાખ્યાનથી થઇ તો ગયું, છતાં પણ શાસ્ત્રીજી સાથે પરિ-ચય કેળવવા તથા તેમને પોતાના સાંપ્રદાયિક અધ્યયનમાં માર્ગદર્શક બનાવવાને તેની ઇચ્છા થઇ તેથી સભાજનો ઉઠતાં તે શાસ્ત્રીજી પાસે ગયો અને તેમને "જયશ્રીકૃષ્ણ" કહ્યા. શાસ્ત્રીએ આ યુવકના જયશ્રીકૃષ્ણ હૃદયનાં ઉલ્લાસ પૂર્વક ઝીલ્યા. થોડીવાર પછી કૃષ્ણદાસ બોલ્યો "શાસ્ત્રીજી મારા મનમાં કેટલીક શંકાઓ છે. જો આપની ઈચ્છા હોય તો હું તેનો ખૂલાસો આપની પાસે કરાવવા માગું છું. આપને અનુકૂળ સમય કયો હશે?"

શાસ્ત્રીજી "ભાઇ, આપના મનમાં ધર્મતત્ત્વની આ ટલી જીજ્ઞાસા છે તે જાણીને હું ઘણોજ પ્રસન્ન થયો છું

તમારી જે શંકાઓ છે તે તમે ખુશીથી વિના સંકોચે પૂછજો અને હું મારાથી બની શકશે તે પ્રમાણે તેના ખુલાસા આપીશ—તમને આવતી કાલે બપોરના બાર વાગ્યાનો સમય અનુકૂળ થશે ? ”

કૃષ્ણદાસ “હાજી, તે સમયે હું આપના મુકામ ઉપર આવીશ ”

શાસ્ત્રી—“બહુ સારૂં, પણ તમારૂં નામ શું ? ”

“ મારૂં નામ કૃષ્ણદાસ ? ” કૃષ્ણદાસે કહ્યું.

“ તમારા પિતાનું નામ શું ? ” શાસ્ત્રીએ કંઈક ઉત્સુકતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારા પિતાનું નામ હરિદાસ છે. તે આ ગામમાં નેસ્તીની દુકાન કરે છે. કૃષ્ણદાસે ઉત્તર આપ્યો

“ તમારા પિતાનું નામ હરિદાસ છે ? ” જાણે કંઇક આશ્ચર્યથી શાસ્ત્રીજીએ ઉચ્ચાર કર્યો. “હરિદાસને તો હું સારી રીતે ઓળખું છું. તે તો ચુસ્ત વૈષ્ણવ છે. અમારા મહારાજશ્રીના તે સેવક છે. અને અમારી પાસે વારંવાર આવે છે, તમારી શંકાઓના ખુલાસા હરિદાસ આપવાને પણ સમર્થ છે ”

કૃષ્ણદાસ “ હાજી, હું જાણું છું કે મારી શંકાના ખુલાસા મારા પિતા કરી શકે એમ છે, છતાં પણ એ મારા વડિલ પિતા હોવાથી હું જેટલી છુટથી આપને પ્રશ્ન કરી શકું તેટલી છુટથી એમની આગળ નજ કરી શકું.

વળી તેઓ શાસ્ત્રીયરીતિથી મારી શંકાનું નિવારણ કદાચ ન કરી શકે. માટેજ આપની પાસે આવવાને હું પ્રેરાયો છું.

" ભાઇ આપનો અભ્યાસ કયાં સુધી છે ? શાસ્ત્રીએ ગંભીરતાથી પૂછયું

" શાસ્ત્રીજી, હું અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં જૂનીઅર બી. એ વર્ગમાં અભ્યાસ કરૂં છું. ત્યાં અમારે સંસ્કૃત ભાષા શીખવાની હોય છે, પણ ખાસ કરીને કાવ્યો તથા નાટકો અગર ઉપનિષદ તથા કવચિત વેદાન્તનું તત્વજ્ઞાન હોય છે." શાસ્ત્રીજીને કૃષ્ણદાસ જેવા ઉછરતા યુવકને સંપ્રદાય સંબંધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઇ છે એમ જાણીને તેમના હર્ષનો પાર રહ્યો નહી. મુખ ઉપર પ્રસન્નતા દર્શાવતાં શાસ્ત્રીએ પૂછયું " તમે કયા વિષય ઉપર શંકા કરવા માગો છો ? "

કૃષ્ણદાસ " શાસ્ત્રીજી મારી શંકાઓ પ્રતિવાદી તરીકેની થશે નહિ. પણ આ માર્ગનું રહસ્ય જાણવાની ઇચ્છા રાખનાર જીજ્ઞાસુની થશે, ખરી રીતે મારી શંકાઓજ નથી, પણ તે માત્ર જીજ્ઞાસાના પ્રશ્નોજ છે. હું આવતી કાલે તો આપની પાસે ફકત પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું ? તે ઉપરજ કંઈક જાણવા માગું છું "

" બહુ સારૂ. ભલે આવજો " એમ શાસ્ત્રીજીએ કહયું એટલે કૃષ્ણદાસ " જયશ્રીકૃષ્ણ કહીને ગૃહપ્રતિ પાછા વળવાને ત્યાંથી છુટો પડયો.

પરિચ્છેદ ૨ જો

પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું ?

બીજે દિવસે નિયમિત સમય થતાં કૃષ્ણદાસ ઘેરથી જમી પરવારીને શાસ્ત્રીજીના ઉતારે આવી પહોંચ્યો. ખબર કહાડતાં જણાવવામાં આવ્યું કે શાસ્ત્રીજી પણ પ્રસાદ ભોજનથી પરવાર્યા છે અને તે એક જુદી ઓરડીમાં ગાદી તકીઆને અઢેલીને હાથમાં એક પુસ્તક લઇને બેઠા છે. આથી કૃષ્ણદાસ શાસ્ત્રીજીની પાસે ગયો અને ત્યાં જઇને તેમને પ્રસન્ન વદનથી જયશ્રીકૃષ્ણ કર્યા. શાસ્ત્રીજીએ પણ તેટલી પ્રસન્નતાથી તે સ્વીકાર્યા. કૃષ્ણદાસે શાસ્ત્રીજીની સામે પોતાની બેઠક પ્રથમ લીધી પણ શાસ્ત્રીએ સન્માન પૂર્વક તેમને પોતાની સાથે બેસાડ્યા અને થોડીકવાર પછી કૃષ્ણદાસને પ્રસંગ કહાડવાને સૂચવ્યું.

કૃષ્ણદાસે પૂછ્યું "શાસ્ત્રીજી, મારો પ્રશ્ન શો છે તે મેં ગઇ કાલે જણાવી દીધો છે. મારી ઘણી ખરી શંકાઓ તો તમારા વ્યાખ્યાનથી દૂર થઇ છે પણ એક સવાલ મારા મનમાં ઘણા વખતથી ઘોળાયા કરે છે અને તે એ છે

કે "પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું ? અને શામાટે એ માર્ગની સ્વતંત્ર આવશ્યકતા શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીને જણાઇ હશે ? "

શાસ્ત્રી—કૃષ્ણદાસ, તમે પ્રશ્ન ઘણો સારો પુછયો છે કારણકે હાલમાં આ શબ્દના અર્થ સંબંધી સમાજમાં ઘણીજ અજ્ઞાનતા જણાય છે. જ્યાં સુધી સમાજ આ શબ્દના અર્થથી અજ્ઞાત છે ત્યાંસુધી આ સંપ્રદાયનું રહસ્ય શું છે ? તેનુ સાહિત્ય કેટલું ઉત્તમ છે ! તેમાં સ્થિત રહેલા ભક્ત જીવો સેવાનું સુખ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે તે સર્વથી એ અજ્ઞાતજ રહેવાના એટલુંજ નહિ પણ આ સંપ્રદાય ઉપર તેઓ કેટલાક હીન અને નિર્દય આક્ષેપો પણ કરવાનાજ માટે તમે આ પ્રશ્ન સારો પુછયો છે. હવે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાવધાનતાથી શ્રવણ કરો. પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું ? એ વિષે શ્રીમહાપ્રભુજીએ "પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા નામનો" ગ્રંથ રચેલો છે તથા શ્રીહરિરાયજીએ પુષ્ટિમાર્ગ લક્ષણાનિ" એ ગ્રંથ પણ બનાવ્યો છે તેમાં આનો અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો છે. **પુષ્ટિનો અર્થ ભગવાનનો અનુગ્રહ થાય છે.** જે માર્ગમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરાય છે તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે. એક વખત કાશીનિવાસી પુરૂષોત્તમદાસ નામના વૈષ્ણવે શ્રીગુસાઇજીને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે "કૃપાનિધિ પુષ્ટિમાર્ગ અને મર્યાદા માર્ગમાં કંઈ ફેર છે ? " ત્યારે શ્રીગુસાઇજીએ ઉત્તર આપ્યો " હા, મર્યાદામાર્ગમાં સાધન અને ક્રિયા,

કર્મબળ અને કર્મફળની અપેક્ષા મુખ્ય હોય છે, જ્યારે પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્નેહપૂર્વક પ્રભુની સેવા મુખ્ય હોય છે. આ માર્ગમાં ભગવદીયોનો સત્સંગ કરવો જોઈએ અને તેમનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ તથા નિ:સાધનપણું હોવું જોઇએ. લૌકિક તથા વૈદિક કર્મો તો માત્ર લોકને દેખાડવાનેજ કરવાનાં હોય છે. આ દુનિઆમાં ત્રણ પ્રકારના જીવો છે. પ્રવાહી, મર્યાદા અને પુષ્ટિ. આ ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ પરાપૂર્વથી ચાલતીજ આવે છે. પ્રવાહી જીવો સ્વાર્થ-પરાયણ હોય છે અને તેઓ પારકાને પીડા રૂપ હોય છે. સામાન્ય રીતે તેઓ આસુર યોનિના કહેવાય છે તેઓ ધર્મથી તદ્દન વિમુખ છે. સંસારના મોજશોખ તથા સુખો મેળવવાનેજ તેમની સઘળી શક્તિઓનો વ્યય થાય છે. ભગવદ્ગીતામાં જે આસુરી સંપદનું વર્ણન કરેલું છે તે એ જીવોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં અને પારકાઓને પીડવામાંજ પ્રવીણ હોય છે. આવા જીવો આ સંસારની લક્ષચોરાશીમાં વારંવાર જનનીના જઠરમાં જન્મ લે છે અને મૃત્યુને વશ થાય છે. અન્ય પ્રકારના જીવો દૈવી કહેવાય છે. તેના મર્યાદા અને પુષ્ટિ એવા બે ભેદો હોય છે. મર્યાદા જીવો આ સંસારના સુખને ક્ષણિક ગણી આત્મ કલ્યાણ સાધવાને સર્વથા તત્પર હોય છે. તેઓ લોકહિતમાં પણ રચ્યા પચ્યા રહે છે. દૈવી સંપદના ઘણા ખરા ગુણો તેમનામાં વિકાસ પામેલા હોય

છે. તેઓ દુનિઆમાં પોતાના સ્વાર્થની વાત કરતા નથી. તેમને ઐહિક સુખની એષણા હોતી નથી. દુન્યવી સત્તા, કીર્તિ, ભોગ વિલાસ ઈત્યાદિ પ્રતિ તેમના ચિત્તનું આકર્ષણ હોતું નથી. તેઓ યજ્ઞ યાગાદિકમાં, તપઃ તથા જ્ઞાન ઈત્યાદિ સાધનોમાંજ મગ્ન રહે છે અને તે દ્વારા બ્રહ્મના માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે. પુષ્ટિ માર્ગીય જીવો આથી પણ કંઇક ઉચ્ચતર છે; તેમનામાં પણ મર્યાદા માર્ગીય જીવોની માફક દૈવી સંપદ્‌ના ગુણો છે, તેમ ઐહિક તથા પારલૌકિક કોઈ પણ વિષયની વાંછાઓ હોતી નથી. છતાં તેમનો મર્યાદા માર્ગીય જીવોથી ભેદ છે કારણ કે મર્યાદા માર્ગીય જીવો સાધનો દ્વારા બ્રહ્મમાર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે, પણ પુષ્ટિ માર્ગીય જીવ તો ફક્ત ભગવાનના પ્રેમ બળ ઉપરજ ઝઝુમે છે. તે જ્ઞાન ઇત્યાદિ સાધનનો ઉપયોગ કરતો નથી પણ શુદ્ધ પ્રેમથીજ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રભુ માટેના પ્રેમથીજ પ્રભુનો અનુગ્રહ અગર કૃપા મેળવે છે. જ્યાં પ્રેમ ભક્તિથી પ્રભુના અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરાય છે તે પુષ્ટિ માર્ગ છે. કેમ કૃષ્ણદાસ હવે તમે પુષ્ટિ માર્ગ શબ્દનો અર્થ સમજ્યા કની ?

કૃષ્ણદાસ—હાજી, એ શબ્દનો અર્થ તો હું સમજ્યો પણ આપે જે આ અર્થ કહ્યો તેને માટે કોઈ માર્ગીય ગ્રંથોનું પ્રમાણ આપો તો આ અર્થ માટેની મારી શ્રદ્ધા કંઇક બલવતી થાય !

શાસ્ત્રી—કૃષ્ણદાસ, તમારા જેવા બુદ્ધિશાળી યુવક પ્રમાણોની અપેક્ષા રાખે તે સ્વાભાવિક છે, માટે તમને આ માટે થોડાંક પ્રમાણો આપીશ.

જુઓ સાંભળો પ્રથમ હું તમને શ્રી મહાપ્રભુજી વિરચિત તત્ત્વદીપ નિબંધના ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાંથી પ્રમાણ આપીશ. ત્યાં **कृष्णानुग्रहरूपा हि पुष्टिः** એમ કહ્યું છે. પોષણનો અર્થજ અનુગ્રહ થાય છે.

પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદા ગ્રંથમાં

भक्तिमार्गस्य कथनात्पुष्टिरस्तीति निश्चयः ।

"ભક્તિ માર્ગના કથનથી પુષ્ટિ છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

શ્રી અણુભાષ્યના તૃતીય સ્કંધના તૃતીય પદના ઓગણત્રીશમા સૂત્રમાં પણ આ વિષયે કહ્યું છે.

कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण बोध्यते ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिः मर्यादा। तद्रहितानामपि स्वरूपबलेन स्वप्रापणं पुष्टिः इति उच्यते ॥

કૃતિથી સાધ્ય જ્ઞાન ભક્તિ રૂપ સાધન શાસ્ત્રથી સમજાય છે, અને તે સાધનો કરવાથી મુક્તિ મળે છે પણ તે સાધનો સિવાય પ્રભુના સ્વરૂપ બળથી પ્રભુની પ્રાપ્તિ થાય તેને પુષ્ટિ કહે છે.

આ રીતનો અર્થ શ્રી મહા પ્રભુજીએ તેમના અનેક ગ્રંથોમાં કર્યો છે પણ વિસ્તાર ભયને લીધે તેનો અવતર-

ણુથી ઉલ્લેખ કરવો યુક્ત નથી, માટે હું અહિંઆં તમને બીજા ઉતારા આપતો નથી. પણ તમારે ષોડશ ગ્રંથો આ માટે ખાસ જોવા.

કૃષ્ણદાસ—શાસ્ત્રીજી, શ્રી મહાપ્રભુજીના ગ્રંથોમાંથી આ અર્થ હશે તે માટેની મને કોઈ પણ શંકા નથી, પણ જે પ્રભુના અનુગ્રહનો સિદ્ધાંત આહિંઆં કહેવામાં આવે છે તેમાં શ્રુતિનું કોઇ પ્રમાણુ હોય તો એકાદ આપશો ?

શાસ્ત્રી—વાહ કૃષ્ણદાસ; તમે પણુ ઠીક મારી પરીક્ષા લેવા માંડી. શ્રુતિમાં પણુ અનેક પ્રમાણો છે, પણ તમને એકાદ અત્યારે બસ થઇ પડશે. તો જુઓ સાંભળો માણ્ડુ-કયોપનિષદ્‌માં શ્રુતિ વચન છે કે,

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैषो वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुंस्वाम्।

આમાં કહે છે કે જેને આત્મા (બ્રહ્મ) વરણુ કરવા ઇચ્છે છે તેને પોતાના તનુનું દાન પોતે કરે છે અન્યનું નહિ. આથી આ શ્રુતિમાં ભગવાનના અનુગ્રહનો સિદ્ધાંત કહેલો છે.

શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં પણુ ભગવાન અર્જુનને કહે છે " मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यति મારામાં તું ચિત્ત રાખ અને મારી કૃપાથી (અનુગ્રહથી) સર્વ મુશ્કેલીઓ તરી જઇશ. આ અનુગ્રહનો માર્ગ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં

દર્શાવેલો છે. શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેનેજ દૈવી જીવોના ઉદ્ધાર માટે પ્રકટ કરીને પ્રકાશમાં મૂકયો છે. सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणंव्रज: । એ શ્લોક પણ આજ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે. તમારી જીજ્ઞાસા હોય તો આ શ્લોક ઉપર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ न्यासादेश ગ્રંથ રચ્યો છે અને તેના ઉપર શ્રીગુસાંઈજીએ વિવરણ કર્યું છે તે ખાસ જોવું કારણ કે તેમાં પુષ્ટિ " શબ્દનું વિવેચન છે.

કૃષ્ણદાસ—આપે કહ્યું કે પુષ્ટિમાર્ગમાં કાંઈપણ સાધનો હોતાં નથી, તો પછી ત્યાં ફળ શું ? વેદમાં જેમ ચાર પુરૂષાર્થ કહ્યા છે તેવા અહિંઆં ખરા કે નહિ !

શાસ્ત્રી—કૃષ્ણદાસ, ગઇ કાલે સાંઝે આપેલા વ્યાખ્યાનમાં મેં જણાવ્યું હતું કે આ માર્ગમાં વૈદિક જ્ઞાનાદિ સાધનો નથી, પણ સત્સંગ, સેવા, પ્રભુ માટેનો પ્રેમ એ તો અવશ્ય જોઇએ. પણ આ ખરી રીતે સાધનકોટિમાં ગણી શકાશે નહિ. જો એમને સાધનો ગણવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે તો હું જણાવીશ કે બાહ્ય સાધનો નથી પણ અંતરંગ સાધનો છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ જેવા લોકવેદમાં પુરૂષાર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેમ આ માર્ગમાં પણ છે પણ અહિંઆં તેનું સ્વરૂપ જૂદુ છે. અહિંઆં તો સર્વ સ્થાનમાં અને સર્વકામમાં શ્રી વ્રજેશ્વરની સેવા કરવી એ ધર્મ છે

પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે માટે નૈશ્ચિન્ત્ય એ આ માર્ગમાં અર્થ છે. ભગવાનના દર્શનની કામના એ કામ મનાય છે અને શ્રીમદ્ ગોકુલેશ્વરનું સદાસર્વદા સ્મરણ કરવું એ [1]મોક્ષ છે.

કૃષ્ણદાસ—આ માર્ગમાં પ્રકરણોની સમજ કેવી રીતે ગ્રહણ કરવાની હશે, વારૂ ?

શાસ્ત્રી—જુઓ પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ ચાર સામાન્યતઃ પ્રકરણો છે. પણ આ માર્ગમાં પ્રભુનું વેણુ ગીત એ પ્રમાણ છે. રસાત્મક અને લીલાત્મક પ્રભુ એ પ્રમેય છે. સર્વાત્મભાવરૂપ વિપ્રયોગ (વિરહ) એ સાધન છે અને અલૌકિક [2]સામર્થ્ય, સાયુજ્ય અને ભગવલ્લોક સ્થિતિ એ ત્રણ ફળ છે.

કૃષ્ણદાસ—શાસ્ત્રીજી, પુષ્ટિમાર્ગનો ખાસ મર્મ શો.

શાસ્ત્રી—કૃષ્ણદાસ, પુષ્ટિમાર્ગના મર્મ વિષે જાણવું હોય તો શ્રીહરિરાયજીનો **પુષ્ટિપથ** નામનો ગ્રંથ જોવો એમાં પુષ્ટિમાર્ગનાં દશ મર્મો દર્શાવ્યાં છે. અહિંઆં તે મર્મોનું હું ટુંકમાં સૂચન કરીશ.

---

1. જુઓ **वृत्रासुरचतुः श्लोकी** ઉપર પુષ્ટિમુક્તિવિજ્ઞપ્તિ નામના શ્રીપુરુષોત્તમજીના લેખ–આ ચતુઃશ્લોકીના પ્રથમ શ્લોકમાં ધર્મ, બીજામાં અર્થ અને ત્રીજામાં કામ અને ચોથામાં મોક્ષ–એમ ચાર પુરુષાર્થો પુષ્ટિની રીતિથી વર્ણવ્યા છે.

2. જુઓ **सेवाफल** ઉપર શ્રીમહાપ્રભુજીનું વિવરણ.

૧ શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીનો દૃઢ આશ્રય કરવો.
૨ શ્રીકૃષ્ણની સેવા નિરન્તર કરવી એ બીજું મર્મ છે.
૩ લૌકિક અને વૈદિકનો ત્યાગ કરીને પ્રભુને શરણે જવું. એ ત્રીજું મર્મ.
૪ દીનતાની પ્રાપ્તિ એ ચોથું મર્મ છે.
૫ પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે ભાવોદ્બોધ એ પાંચમું મર્મ છે.
૬ શ્રીવ્રજસીમન્તિની–ગોપીજનોનો ભાવ ભગવદીયોએ મેળવવો એ છઠ્ઠું મર્મ છે.
૭ પ્રભુના ગુણગાન એ સાતમું મર્મ છે.
૮ શ્રીહરિના નામના માહાત્મ્યની સ્ફુર્તિ થવી એ આઠમું મર્મ છે.

૯ ભગવદ્ વાક્ય માત્રમાં નિષ્ઠા રાખવી એ નવમું મર્મ છે.

૧૦ ભગવાનમાં સર્વકાળે વિશ્વાસ દૃઢ રાખવો એ દશમું મર્મ છે.

આ મર્મનો ક્રમ છેલ્લેથી લેવાનો છે, અર્થાત્ પ્રથમ ૧૦ મું મર્મ સિદ્ધ થાય પછીથી નવમું, પછીથી આઠમું એ રીતે આ દરેક મર્મોનાં પરસ્પર કારણ કાર્યનો સંબંધ છે. એક મળે સિદ્ધ થાય એટલે અન્ય થશે. આટલાં મર્મો જેનામાં સિદ્ધ થયાં તેજ ખરો પુષ્ટિ માર્ગીય જીવ છે એમ કહી શકાય.

કૃષ્ણદાસ—શાસ્ત્રીજી, અત્યાર સુધી હું બીજા લોકોની માફક એમ જાણતો હતો કે પુષ્ટિ માર્ગ એટલે ખાઇ પીને તાજા થવાનો માર્ગ હશે. અમારી કોલેજમાં જ્યારે જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ એકઠા મળીને આપણા માર્ગની ચર્ચા કરતા ત્યારે તેઓ પુષ્ટિ માર્ગને પુષ્ટ થવાનો અર્થાત્ જાડા થવાનો માર્ગ એવી રીતે કહેતા. અને તે લોકોના વિચારો મારામાં પણ સંસર્ગ દોષને લીધે ઘુસી ગયા હતા. પણ આજે તમે મારી તે વિષેની ભ્રાન્તિ ટાળી છે અને તેથી મને સત્ય વસ્તુ શું છે તે સમજાઇ છે.

શાસ્ત્રીજી—કૃષ્ણદાસ, મેં તમને પ્રથમથીજ કહ્યું હતું કે લોકોમાં આ વિષયની ઘણીજ અજ્ઞાનતા છે તેનું મુખ્ય કારણ પ્રાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો પ્રભાવ છે. પણ તમારા જેવા વિદ્વાનો જો આ માર્ગનું રહસ્ય સમજતા થશે તો નવયુવકોને એ ભ્રમ જાળમાં સપડાતાં જરૂર બચાવી લેશે. પુષ્ટિ માર્ગ એ શબ્દ વિષેનો ભ્રમ પહેલાં પણ લોકમાં હતોજ. પણ શ્રી મહાપ્રભુજીએ આ શબ્દનું રહસ્ય કૃષ્ણ ચૈતન્યની આગળ ખુલ્લું કર્યું હતું. તેનો પ્રસંગ ૮૪ વૈષ્ણવની વાર્તામાં આવેલો છે. તે પ્રસંગ આ પ્રમાણેનો છે. એક દિવસ શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી મથુરામાં પધાર્યા ત્યારે પ્રભુદાસ જલોટા નામના આપના સેવક સાથે હતા. શ્રી મહાપ્રભુજી યમુનાજીમાં સ્નાન કરીને વિશ્રાન્ત ઘાટ ઉપર બિરાજ્યા

હતા, તે વખતે પ્રભુદાસ અને બીજા બે ચાર વૈષ્ણવો પણ બેઠા હતા. એટલામાં કૃષ્ણદાસ ચૈતન્યના સેવક રૂપ સનાતન શ્રી આચાર્યજીનાં દર્શન કરવાને આવ્યા તેમણે પ્રભુદાસ વગેરેને જોઇને શ્રી આચાર્યજીને પૂછ્યું " આ કોણ છે ?" ત્યારે આપે ઉત્તર આપ્યો કે એ અમારા સેવકો છે. ત્યારે રૂપ સનાતને ફરીથી પૂછ્યું કે એ આવા દુર્બળ કેમ દેખાય છે ? શ્રી મહાપ્રભુજીએ જણાવ્યું-મેં એમને ઘણીએ ના પાડી છે કે તમે આ માર્ગમાં પડશો નહિ. છતાં તેઓ આ માર્ગનો ત્યાગ કરતા નથી, અને તેથીજ અત્યારે એમનાં કર્મનાં ફળ એ ભોગવે છે. " રૂપ સનાત-નતો આ વાતનો કોઈ પણ મર્મ સમજ્યા નહિ. તેથી ચૂપ રહ્યા, અને શ્રી મહાપ્રભુજીને પ્રણામ કરીને પોતાને સ્થાને ગયા.

કેટલાક દિવસો પછીથી રૂપસનાતનનો એક સોબતી જગન્નાથ પૂરી ગયો ત્યાં કૃષ્ણ ચૈતન્ય તેને મળ્યા. કૃષ્ણ ચૈતન્યે રૂપ સનાતનને શ્રી મહાપ્રભુજીની હકિકત પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું " મેં વિશ્રાન્તિ ઘાટપર શ્રી મહાપ્રભુજીના દર્શન કર્યા હતાં, તે વખતે રૂપસનાતને એમના સેવકોને જોઇને પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું " હું શું કરૂં મેં તેમને આ માર્ગમાં પડવાને ના કહી હતી. છતાં તેઓ આવ્યા છે અને તેથી તેનું ફળ તે ભોગવે છે. " કૃષ્ણ ચૈતન્ય તો

આ સાંભળતાંજ મૂર્છામાં પડી ગયા. કારણ કે તેમણે શ્રી મહાપ્રભુજીના વાક્યનો મર્મ જાણી લીધો હતો. આનો મર્મ એટલોજ છે કે આ માર્ગ પ્રભુ માટે તાપ ક્લેશનો છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિ કેમ થાય તેને માટે વિરહ ભોગવવાનો છે અને તેથીજ ખરા ભક્તો તો વિરહ દશાને લીધે પોતાની કાયાને કૃશ અને અત્યન્ત દુર્બળ બનાવે છે. આ માર્ગમાં ખાઈ પીને તાજા થવાનું નથી, પણ પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે વિરહ, તાપ અને ક્લેશ કરવાનો છે. જો વિરહ બરાબર થાય તોજ પ્રભુનો આનંદ મેળવી શકાય છે. કૃષ્ણદાસ આ વિષય ઉપર મારે જે કહેવાનું હતું તે ટુંકમાં તમને જણાવ્યું. હવે આ વિષે કોઈ પણ વધુ શંકા છે ?

કૃષ્ણદાસની સર્વ શંકાઓનું નિવારણ થઈ ગયું હતું તેથી તે ઘણોજ પ્રસન્ન થયો. શાસ્ત્રીજીની સાથે પ્રશ્ન કરવામાં અને તેના ઉત્તર સાંભળવામાં તેને ઘણોજ રસ પડવા માંડયો હતો, તેણે હજુ વધુ વખત સુધી મળેલી તકનો લાભ લેવાને ઈચ્છયું, પણ એટલામાં ખિસ્સામાંથી ઘડીઆળ કાઢી અને તેમાં જુએ છે તો લગભગ બે વાગી ગયા હતા. તેથી તેણે શાસ્ત્રીજીને વિશેષ તસ્દી આપવાનું મુલત્વી રાખ્યું, કારણ કે તેને તે દિવસે ૨ા વાગ્યાના સુમારે પોતાના મિત્રને મળવા જવાનું હતું. આથી શાસ્ત્રીજી પાસે રજા માગતાં તે બોલ્યો “શાસ્ત્રીજી, મેં આપને આજે

ઘણી તસ્દી આપી છે તો ક્ષમા આપશો. પણ આજે તમે ખરેખર મારા ઉપર કંઇ નવીનજ પ્રકાશ નાખ્યો છે. મારી આ માર્ગનું સાહિત્ય અવલોકવાની અભિરુચિને આપે ઉત્તેજીત કરી છે એટલુંજ નહિ પણ પોષીપણ છે. આને માટે હું આપનો ઘણો ઉપકૃત છું."

શાસ્ત્રી "નહિ કૃષ્ણદાસ, ધર્મ વિષયની ચર્ચામાં ઉપકાર માનવાનો હોયજ નહિ. માર્ગના જ્ઞાનના જીજ્ઞાસુને બોધ કરવા તે તો અમારા જેવા શાસ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય છે. તમારા જેવા જીજ્ઞાસુની સાથે વાતો કરવાથી અમને પણ ઘણું જ જાણવાનું મળે છે" કૃષ્ણદાસે છેવટે નમ્રતાથી પ્રણામ કર્યા અને "જયશ્રી કૃષ્ણ" કહીને શાસ્ત્રીથી છુટો પડયો અને મિત્રના ગૃહ તરફ પ્રયાણ કર્યું. જતાં જતાં તે મન સાથે બોલ્યો "ખરેખર આ માર્ગનું રહસ્ય ઘણું ગૂઢ છે. પણ અત્યારે એ રહસ્ય ઉકેલવાની જીજ્ઞાસા કોનામાં છે? લોકો કહે છે કે આચાર્યો બોધ આપતા નથી? પણ આમાં લોકનો દોષ છે. પાત્ર વગર બોધ કોને આપવો? લોકોમાં જ્યાં સુધી સ્વધર્મનાં ગૂઢ મર્મો તથા જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ભાવના સ્વતઃ સ્ફુરે નહિ, ત્યાં સુધી તેમને પ્રબોધવાના પ્રયત્નો વ્યર્થ છે."

પુષ્ટિમાર્ગનાં દશ મર્મો.

પદ—રાગ.

પુષ્ટિ માર્ગનાં મર્મ દશ જાણીને નિત્ય આચરણ કરી
હૃદે વિચારો
તો તેને વશ થાયરે શ્રીહરિ પ્રેમની વેલડી ત્યાંહાં વિસ્તારે ૧
પ્રથમ એક મર્મ શ્રી મહાપ્રભુજી જાણવા વિશ્વાસ દઢ
કરી વચન પાળે
અવર સાધન સૌ લૌકિક કામના એની કૃપાવિના ફલ ન માણે. ૨
બીજો મરમ તે કેવલ શ્રીગુરુવાક્ય વિશ્વાસે આચરણ કરવું
જે જે વાણી શ્રીવલ્લભે ઉચરી તે તે વિચારીને મન ધરવું ૩
ત્રીજો મર્મ શ્રીકૃષ્ણના નામનો માહાત્મ્ય દઢ થયું એ
સકલ સાર
અનેક પ્રકારના ધર્મ કોઈ ઉચરે કોટિમાં અંશ તે નાહિ ભાસે ૪
ચોથો મરમ વિશ્વાસ આણી કરી પ્રભુજી કરશે તે અતિ રૂડુ
રાધિકા રમણ શ્રીવ્રજબિહારિ હરિભજન કરવું અન્ય
જાણી કુડું ૫
અવરસાધન પ્રભુ સકલરૂપે કરી અનંત રસાત્મક સદારે જાણે
નિત્યહરિ સાંવરો અનંત રૂપેકરી નિત્યલીલા પ્રભુ નિત્યમાણે ૬

પાંચમો મર્મ શ્રીકૃષ્ણ શરણાગતિ લોક વૈદિક પરિત્યાગ ભાવે
નિરપેક્ષ ભાવ સરવે વિષે રાખીએ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણને દયારે આવે ૭
છઠો મરમ તે કેવલ નાથનો સર્વ પરિત્યાગ ગુણગાન કરીએ
ગાન દ્વારા કરી સકલ લીલા ખરી શ્રીવ્રજનાથને હૃદયે ધરીએ ૮
સાતમો મર્મ તે અંતરીય સેવા વ્યસનાત્મક થઇ વ્રજમાંહ ફરવું
ભાવાત્મક વપુ તાંહાંરે પોતાતણું સખીભાવે સર્વ જાણી વરવું ૯
આઠમો મર્મ ક્રિડારસ ભાવના અંતરમાંહી અનુભવ કરવો
જ્યમજ્યમ સખી સંગે ક્રીડેરે શામળો ત્યમત્યમ રસ
મનમાંહ ભરવો ૧૦
નવમો મર્મ દ્વિતીય દલભાવના તાપ કલેશ મનમાંહ લાવે
વિરહથી વ્રજતણા ભક્તની ભાવના એ દશાને વિપ્રયોગ કહાવે. ૧૧
દશમો મર્મ તે દીનતા ભાવના હૃદે સર્વ ભાવ કરી
દુઃખ આણે.
અનેક સાધન નાનાવિધ તણાં છે ઘણાં પણ કૃષ્ણ કૃપા
વિના ફલ ન માણે. ૧૨
એ દશ મર્મ જે ગાયને અનુભવે તેને શ્રી કૃષ્ણ આધીન થાએ.
શ્રી મહાપ્રભુજીએ નિપટ કરૂણા કરી આપના દાસની
બાંહ સાહે. ૧૩

(कीर्तन रत्नाकर.)

કઠણ શબ્દોના અર્થ—પ્રેમની વેલડી=પ્રેમ રૂપી વેલી. અવર= બીજાં. કોટિ=કરોડ. કુરૂ=ખરાબ. સાંવરો=શામળો પ્રભુ. ભગવાન શ્યામ કહેવાય છે. એ શ્યામ વિશેષણનું અપભ્રંશ સાંવરો છે. નિરપેક્ષભાવ=કોઈપણ જાતની આશા સિવાયનો ભાવ. વ્યસનાત્મક=વ્યસનરૂપ. વ્યસન એ સ્નેહની એક દશા છે. દયારામે એમના ભક્તિ પોષણમાં પ્રેમલક્ષણાભક્તિના સ્નેહ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા એવા ચાર ભેદ વર્ણવ્યા છે. ભક્તને જ્યારે પ્રભુ સિવાય એક ક્ષણ પણ રહી શકાય નહિ એટલો બધો વિપ્રયોગ થાય ત્યારે વ્યસનાવસ્થા થઈ છે એમ કહી શકાય. જેમ માછલાને જળમાંથી એક ક્ષણ વારને માટે પણ બહાર કાઢવામાં આવે તો તે જીવી શકતું નથી. શ્રી મહાપ્રભુજીએ "ભક્તિ વર્ધિની ગ્રથમાં સ્નેહ, આસક્તિ અને વ્યસન એ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે.

"દ્વિતીય દલાત્મક" રસરૂપ બ્રહ્મ દ્વિદલાત્મક (બે દલવાળા કહેવાય છે. પૂર્વદલ અને ઉત્તરદલ. પૂર્વદલ એટલે સંયોગ રૂપ અને ઉત્તરદલ એટલે વિપ્રયોગ રૂપ (વિરહરૂપ). જ્યારે ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે ભક્તને અત્યન્ત વિરહ થાય ત્યારે પ્રભુ મળે છે. માટે પ્રભુને મેળવવાને વિરહના તાપક્લેશની ભાવના ભક્તે કરવી.

'વ્રજતણા ભક્તની ભાવના" ગોપીજનોની ભાવના. ગોપીજનોના હૃદયમાં પ્રભુ માટેનો જેવો વિશુદ્ધતમ પ્રેમ હતો તેવો પ્રેમ ભક્ત પ્રભુ માટે રાખવો.

૪

પુષ્ટિ માર્ગીય ભકતની રીતિ.

શ્રીવલ્લભ વિઠ્ઠલ હરિ ન જાણ્યા, તેણે સર્વસ્વ ખોયુંરે.
શું લાવ્યા શુ લઇને જાશો, વારંવાર વ્હેવાયારે. ૧
પુષ્ટિ માર્ગમાં જે જન આવ્યા, વિશ્વાસે ના વળગ્યારે.
સાધન સર્વે છુટી જાશે હરિથી રહેશે અળગારે, ૨
સેવાનું ફળ સેવા થાશે, ઋતુ પ્રમાણે મેવારે,
સેવા કરશે ને પાખંડ ધરશે તે પત્થર કેમ તરશેરે? ૩
મીઠું બોલે ને આચરણ ખોટાં, તેને તો ખર કહીએરે,
માધવદાસ તો એટલું માગે, તેનો સંગ ન કરીએરે.

૫

શ્રી હરિરાયજીએ બનાવેલા "पुष्टिमार्गलक्षणानि ગ્રંથમાંથી અવતરણો.

જ્યાં ફલની પ્રાપ્તિમાં સર્વસાધનનો અભાવજ સાધન છે. અથવા ફલ એજ સાધન છે તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે.

જ્યાં (પ્રભુના) અનુગ્રહથીજ લૌકિક તથા વૈદિક સિદ્ધિ થાય છે. અને આપણે તે સિદ્ધિ અન્ય પ્રયત્નોથી કરી શકતા નથી, તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે.

*　*　*　*　*

જ્યાં જીવની યોગ્યતા માત્ર પ્રભુના અંગીકારથીજ

મનાય છે, અને અવિલંબ પણ પ્રભુથી કરાય છે. તે પુષ્ટિ-માર્ગ કહેવાય છે.

* * * * *

જ્યાં લોક કે વેદની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી, અને ફક્ત પ્રભુના સુખનીજ અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે.

જ્યાં પ્રભુ તરફના અંગીકારમાં અલ્પ પણ પોતાનો હેતુ નથી (પોતાના કોઇપણ કારણથી પ્રભુનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરાતો નથી) પણ પ્રભુની ઈચ્છાથીજ આ અનુગ્રહ મેળવાય છે તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે.

* * * * *

જ્યાં પ્રભુસાથેનો સંબંધ એજ સાધન છે અને એજ ફલ છે, અને તેજ પણ કૃષ્ણની ઈચ્છાથી થાય છે તે પુષ્ટિ માર્ગ કહેવાય છે.

* * * * *

જ્યાં સેવ્યપ્રભુના ભજનમાં કોઇપણ રીતે ઉપકાર કરવાનો નથી, અને જ્યાં દરેક ભાવનું પોષણ કરવામાં આવે છે તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે.

* * * * *

જ્યાં ફલ અને સાધનમાં સર્વત્ર વિપરીતતા જોવામાં આવે છે અને સાધન એજ ફલ છે તે પુષ્ટિ માર્ગ કહેવાય છે.

જ્યાં ભગવાનના વિષેની કૃતિમાં પણ પશ્ચાત્તાપ દૈન્ય-ભાવની સ્ફુર્તિ માટે છે તે પુષ્ટિ માર્ગ કહેવાય છે.

૬

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય ટુંકમાં.

ચતુઃશ્લોકી નામના ગ્રંથમાં આપ્યું છે. એ ગ્રંથનો પાઠ દરેક વૈષ્ણવોએ કરવો જોઇએ. એ ગ્રંથમાં શ્રીમહાપ્રભુજી નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે—

૧ હમેશાં સર્વ પ્રેમથી વ્રજના અધિપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની ભક્તિ કરવી જોઇએ. દરેક વૈષ્ણવનો આજ ધર્મ છે. તે સિવાય અન્ય કોઇ ધર્મ નથી.

૨ એ પ્રમાણે સર્વદા કરવું જોઇએ. ભક્તનાં લૌકિક વૈદિક કાર્ય પ્રભુ સર્વ સમર્થ હોવાથી પોતેજ કરે છે માટે કોઇ પણ પ્રકારની ચિન્તા કરવી નહિ.

૩ જો શ્રી ગોકુલપતિને સર્વાત્મભાવથી હૃદયમાં ધારણ કરવામાં આવે તો પછી અન્ય લૌકિક વૈદિક કર્મોથી શું ? (અર્થાત્ જો પ્રભુને હૃદયમાં રાખવામાં આવે તો લૌકિક વૈદિક ક્રિયાઓ નિષ્પ્રયોજન થાય છે.)

૪ માટેજ સર્વાત્મભાવથી હમેશાં શ્રી ગોકુલપતિના ચરણકમળનું સ્મરણ તથા ભજન છોડવું નહિ જોઇએ એવી મારી મતિ છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી.

૭

નવરત્નો

ભક્તોદ્ધારક પરમ કરૂણાનિધિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યે દેવી જીવોની સાંસારિક સ્થિતિ કલેશપૂર્ણ જોઇને તેમને નીચેનાં નવરત્નોનું દાન કર્યું છે. જે ભક્તોની પાસે એ નવરત્નો છે તેમની સમાન બીજો કોઇપણ ધનિક નથી. તેની આગળ દુનિઆમાં કદી પણ દારિદ્રય રહેતુંજ નથી. તેની આગળ કુબેરનો અગર ઇંદ્રનો ધનભંડાર અગર વૈભવ પણ તુચ્છ છે.

રત્ન ૧ લું—જેઓએ પોતાના આત્માનું ભગવાનને નિવેદન કર્યું છે તેમણે કદી પણ ચિન્તા કરવી નહિ. પુષ્ટિસ્થ ભગવાન કોઈ લૌકિક ગતિ સિદ્ધ કરતા નથી.

રત્ન ૨ જું—સર્વથા તાદૃશી પુરૂષોની સાથે નિવેદનનું સ્મરણ કરવું જોઇએ. સર્વેશ્વર અને સર્વાત્મા પ્રભુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ કંઇ કરશે.

રત્ન ૩ જું—સર્વેને પ્રભુનો સંબંધ છે. એકને મુખ્ય છે અને બીજાને ગૌણ છે એમ નથી. માટે અન્યનો વિનિયોગ થાય (અન્ય ઉપર પ્રભુની કૃપા થાય) તો પણ તેમાં ચિન્તા કરવી નહિ.

રત્ન ૪ થું—જેઓએ અજ્ઞાનથી અગર જ્ઞાનથી આ-

ત્મનિવેદન કર્યું છે તેવા કૃષ્ણસમર્પિત આત્માઓને (ભકતોને) શા માટે શોક હોવો જોઈએ ?

રત્ન ૫ મું—માટે શ્રી પુરૂષોત્તમાં નિવેદનની ચિન્તા ત્યજવી જોઈએ. વિનિયોગમાં પણ તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ કારણ કે પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે.

રત્ન ૬ ઠું—પ્રભુ લોકમાં તથા વેદમાં સ્વાસ્થ આપતા નથી. માટે સર્વેએ સાક્ષીરૂપ થવું (પ્રભુ જે કરે તે જોઇ રહેવું.

રત્ન ૭ મું—ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે સેવા કરવી અગર પ્રભુનો ઈચ્છાને બાધ ન આવે તે પ્રમાણે કરવી માટે ચિત્તને, સેવામાં પરોવીને સુખમાં રહેવું.

રત્ન ૮ મું—ચિત્તને ઉદ્વેગ પમાડીને પ્રભુ જે કંઈ કરશે તે પણ તેમની લીલા છે એમ માનીને ચિન્તાનો જલ્દી ત્યાગ કરવો.

રત્ન ૯ મું—માટે સર્વાત્મભાવથી હમેશાં શ્રીકૃષ્ણ મારૂં શરણ છે એ પ્રમાણે કહીને પોતાના જીવનને ગાળવું જોઇએ.

